

Cengiz Kallek, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 251 s.

Değerlendiren: Necmeddin Güney

Elimizdeki kitap, İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cengiz Kallek'in 1994 yılında tamamladığı "İslam'ın İlk Devirlerinde Devlet-Piyasa İlişkisi" başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu Hoca'nın danışmanlığında, Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi Bilim Dalı'nda hazırlanan bu tez çalışması, yazar tarafından yeniden düzenlenmiş ve belli başlıkların içeriği zenginleştirilerek ilk defa 1997 yılında *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi* adıyla İz Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır. Klasik Yayınları tarafından yapılan ilk basımı ise uzunca bir aradan sonra 2015 yılında gerçekleşmiştir. Eser, 2018 yılında "İKAM İslam İktisadına Katkı Ödülü"ne layık görülmüştür.

Cengiz Kallek, Malezya'da bulunan Uluslararası İslam Üniversitesi'nde (IIUM, 1994-96) ve Uluslararası İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü'nde (ISTAC, 1997-99) öğretim üyesi olarak çalışmış, Türkiye'ye dönüşünde TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nde (İSAM) araştırma uzmanı konumunda çalışmayı sürdürürken başkan yardımcılığı vazifesini de üstlenmiş ve 2010 yılında İstanbul Şehir Üniversitesi'ndeki öğretim üyeliği görevine başlamıştır. Yazar, bu çalışmasıyla Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki ekonomik piyasayı ve devlet-piyasa ilişkilerini, tarihî uygulamayı merkeze alarak ortaya koymayı ve böylece günümüzde İslam iktisadı alanında yapılacak teorik çalışmalara tarihî açıdan ışık tutmayı amaçlamıştır. Konuya dair derinliğe ve sağlıklı çıkarımlara ulaşabilmek için konunun kapsamı mümkün mertebe dar tutulmuştur. Teorik bilgiden ziyade Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden somut olaylar ve uygulamalar, kaynaklardan tespit edilerek okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Bu açıdan eser, yazarın daha önce

@ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi. necmguney@gmail.com

yayımladığı Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa (1992) adlı çalışmasını da kapsar niteliktedir. Yazar, Asr-ı Saâdet sonrası dönemi ise *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları* başlıklı eserinde (2004, 2015) ele almıştır. Yazarın, bu kitapları dışında, iktisat, tarih ve fıkhnın kesiştiği sahalarda kaleme aldığı çok sayıda Türkçe, İngilizce ve Arapça makale ve ansiklopedi maddesi bulunmaktadır.

Yazar, Önsöz'üne tarihî tecrübeyi küçümseyip göz ardı etmenin de tarihi bire-bir yeniden inşa etmeye çalışmanın da yanlışlığına dikkat çekerek başlamaktadır. Yapılması gereken, tarihin gizli kalmış yanlarını aydınlatmak ve bunlardan belli oranda istifade etmektir. Tarihi inkâr ya da yüceltmek yerine tarihî gerçekleri olduğu gibi ortaya koymak ve bunların ışığında günümüz meselelerine çözümler üretmek gerekmektedir. Bu amaçla, İslam iktisadının kuruluş ve gelişim dönemlerini oluşturan Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devirlerinin sağlıklı bir biçimde ortaya konulması zorunludur. Zira bu dönemler, İslam toplumunun müesseselerinin temellerinin atıldığı ve kurumsallaştığı yıllardır. Öyle ki kısa sürede dönemin iki süper gücünden birisi olan Sâsâniler ortadan kaldırılmış ve Bizans'la rekabet edilebilecek hâle gelinmiştir (s. v).

Yazar, yapılan çalışmanın önemli bir kısıtına ve zorluğuna dikkat çekmektedir: Asr-ı Saâdet'teki ekonomi ve piyasayla ilgili tarihî bilgiler, kaynaklarda hem az hem de dağınık vaziyettedir. Tarihi kaynaklar daha ziyade yaşanan askerî-siyasi olaylara yoğunlaşmış, dönemin iktisadi şartlarıyla ilgili bilgi ve tahlillere çok daha az yer vermiştir. Sadece Hz. Ömer devri, devletin kurumsallaştığı ve iç karışıklığın olmadığı on yıllık uzun bir dönem olması itibarıyla malzemenin biraz daha bol olduğu bir dönemdir (s. vi). Gerçekten de bilgiler, tabakat, tarih ve hadis eserleri gibi geniş yelpazedeki kaynaklardan derlenmesine rağmen çalışma boyunca ele alınan konularla ilgili tarihî bilgilerin azlığı kendini hissettirmekte bazen birden fazla konu ve başlık için aynı olay veya bilgi tekraren delil olarak sunulmaktadır.

Eser; giriş, iki ana bölüm, sonuç, dört ek ve dizinden oluşmaktadır.

Kitabın Giriş bölümünü, yazarın 1996 tarihli "Hilafet ve İktisat: Usul Üzerine" makalesinin düzenlenmiş hâli teşkil etmektedir. Burada, insanoğlunun yeryüzüne halife olma serüveni çok ilginç bir perspektiften anlatılmaktadır: İnsanın 'halife' olması için yaratılması, meleklerin bu duruma şaşkınlıkları akabinde melek ve şeytanın Âdem'e secdeye davet edilmesi, şeytanın 'rasyonel' gerekçelerle secdeden imtina etmesi, şeytanın Allah'tan süre istemesi, Âdem ve eşinin cennetteki yaşamları ve nihayet şeytanın kandırmasıyla yeryüzüne gelişleri gibi süreçler, Batı'nın Aydınlanma sonrası akılcılığına, pozitivist bilim anlayışına ve yine Batılı klasik iktisa-

dın kavram ve varsayımlarına yapılan eleştirel atıflarla ele alınmaktadır. Özellikle klasik iktisat teorisinin 'herkesin kendi öz çıkarlarının peşinde koşması hâlinde toplumsal faydanın kendiliğinden gerçekleşeceği' varsayımı eleştirilmekte ve bunun bir yanılgı olduğu izah edilmeye çalışılmaktadır. Kanaatimizce bu Giriş kısmı, her iktisatçının okuyup istifade edeceği orijinal bir muhtevaya ve modern iktisadi varsayımlara yönelik eleştirel bir bakış açısına sahiptir. Bu Giriş'in, kitabın sonraki bölümleriyle doğrudan bağlantılı olmadığı ve bağımsız olarak da okunabileceğini söylemek mümkündür.

Piyasalara dair düzenlemeleri ele alan Birinci Bölüm, üretim faktörleri piyasaları ve mal piyasası olmak üzere iki ana başlığa ayrılmıştır. İlk ana başlık olan üretim faktörleri piyasaları sermaye piyasası, toprak ve emek başlıklarından oluşmaktadır.

Sermaye piyasası başlığı altında, önce para konusu ele alınmıştır. Dönemin para politikasının, beytülmalin rezervlerini en aza indirerek tedavüldeki para miktarını azami seviyeye çıkardığı görülmektedir. Böylece para ekonomisine geçiş hızlandıysa da arzın talebi karşılayamadığı dönemlerde, fiyatlarda aşırı yükselmeler de meydana gelmiştir (s. 33). Para ile doğrudan bağlantılı diğer bir konu, ribâdır. Ribânın tanımı, tarihçesi, çeşitleri ve devletin ribâ yasağının ihlal edilmemesi için aldığı tedbirler ve yayınladığı genelgeler üzerinde durulmuştur (ss. 37-50). Kallek, çeşitli rivayetlerin analizi sonucunda, ribâ yasağının Hicret'in daha ilk yıllarında devreye girdiği kanaatine ulaşılmıştır (s. 40).

Daha sonra birer finans kurumu olarak beytülmal, sarraf ve tüccarların Asr-ı Saâdet'teki rollerine yer verilmiş, dönemin faizsiz finans yöntemleri incelenmiş nihayet bu dönemde meydana gelen servet birikimi ele alınmıştır. Servet birikimi bağlamında Maxime Rodinson'un İslam toplumlarının da kapitalistik ve faizci oldukları yönündeki iddiası da irdelenmiştir. İncelenen zaman dilimi itibarıyla bakıldığında, faiz konusunda tavizsiz bir yasak uygulandığı ve sahabenin infak konusunda son derece cömert olduğuna dikkat çekilerek bu iddianın yanlış olduğu ifade edilmiştir (ss. 60-62).

Kitaba ismini de veren sosyal servet ifadesinin en net izahı bu noktada gündeme gelmektedir: Tüm varlıklar gibi servet de -hilafet düsturu gereğince- Allah'ın insana emanetidir. İnsan, servet emaneti üzerinde Allah'ın koyduğu sınırlar içinde tasarrufta bulunmakla mükelleftir. Servetin bireylerin veya devletin elinde olması, Müslümanın bu sorumluluğunu değiştirmez. Dolayısıyla yazara göre, kimin elinde bulunduğundan bağımsız olarak servetin bizzat kendisi sosyal olmak durumundadır. İşte sosyal servet ile kastedilen budur (s. 63). Elbette bu izahın, kitabın daha önceki sayfalarında hatta Önsöz'ünde okuyucuya sunulması daha uygun olurdu.

Burada ele alınan diğer ilginç bir konu ise haksız iktisap neticesinde uygulanan müsadere (mala el koyma), imha ve para cezası gibi mali cezalardır. Asr-ı Saâdet'te devlet özellikle de mali işlerden sorumlu memurlarını yakın takipte tutmuş ve denetlemiş, servetinde orantısız artış görülenlerin mallarının yarısına veya tamamına el koymuştur. Özellikle Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin, yakınlıkları sebebiyle ayrıcalıklar elde edebilecekleri endişesiyle mali konularda kendi akrabalarına karşı çok daha katı davranmaları, günümüz açısından önemli mesajlar barındırmaktadır (ss. 67-71).

Bir sonraki başlık olan toprak piyasası, yazarın 1997 yılında yayınladığı konuyla ilgili İngilizce makalenin (Real Estate Market in 'Asr al-Sa'adah') yeniden düzenlenmiş çevirisinden oluşmaktadır. Bu başlık altında, emlak piyasasının teşekkül ve işleyişini etkileyen unsurlara yer verilmiştir. Bu unsurlar, toprak mülkiyetinin dayandığı itikadi temel olan 'mülkün emânet oluşu'ndan başlanarak, iktisadi yapı, nüfus dağılımı, vergi boyutu, beklenti kaynaklı değer artışı, doğrudan/dolaylı talep ve endeksleme başlıkları altında ele alınmıştır. Emlak ve yatırım bağlamında araziler, malikâneler, sosyal donatı alanları (mescit, aşevi vb.), konutlar ve su kaynaklarına dair detay bilgilere yer verilmektedir (ss. 84-94).

Üretim faktörlerinin son başlığı olan emek konusunda, emek piyasasının yapısı tahlil edilmiştir. Burada özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde her sektörde yoğun şekilde köle emeğinden faydalandığı hatta fetihlerin getirdiği ekonomik refahla birlikte sahabenin ticaretlerinin bizzat başında bulunmak yerine ticareti büyük oranda köle ve azatlıları eliyle yürüttükleri dikkat çekmektedir (ss. 96-98).

Toprak ve emek piyasalarına devletin doğrudan müdahalesi şeklinde uygulamalar bulunmadığından bu piyasaların oluşumu ve devletin bazı iktisadi politikalarının bu piyasalar üzerindeki muhtemel etkilerine değinilmekle yetinilmiştir.

Birinci Bölüm'ün ikinci ana başlığı olan mal piyasası ise karaborsacılık, kabzdan önce satış ve aracılık ile narh uygulamasını kapsamaktadır. Narh kısaca devlet tarafından belli mal ve hizmetlerde tavan fiyat uygulaması olarak ifade edilebilir. Yazar, fiyatların serbest piyasada oluşmasının asıl olduğu ve devletin ancak karaborsa gibi sebeple aşırı kazanç tehlikesi oluşması durumunda piyasa ve fiyatlara müdahale etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

İkinci Bölüm'de piyasaya müdahaleyi gerçekleştiren devlet organı olan hisbe kurumu ele alınmıştır. İktisadi bağımsızlığın önemini gayet iyi bilen Hz. Peygamber (s.a.v), ticaret konusunda çok sayıda düzenleme yapmış, tüccar ve girişimcileri koruyup desteklemek için birçok tedbir almıştır. Pazarların kurulacağı yerlerin belirlenmesi de dâhil olmak üzere pazarların düzeninin sağlanması ve denetimi,

hisbe teşkilatının görevidir. İlk muhtesip olarak kabul edilen Hz. Peygamber (s.a.v) de bizzat pazarı denetlemiştir.

Teşkilat yapısına dair ilk ana başlığın altında, hisbenin tarifinin ardından Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki hisbe yapısı ile daimî ve geçici hisbe görevlileri (muhtesipler) hakkında bilgi verilmektedir.

Diğer ana başlık ise muhtesibin görevlerine dairdir. Bunlar, pazar nizam ve intizamının temini, fiyat denetimi, serbest rekabetin temini ve haksız rekabetin önlenmesi ve son olarak haram kılınmış malların ticaretinin önlenmesi olarak tespit edilmiş ve Asr-ı Saâdet'teki örnek uygulamalara işaret edilmiştir.

Eserin sonunda dört adet ek bulunmaktadır:

Ek 1'de (ss. 165-172) Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki bazı malların kaynaklarda tespit edilebilen fiyatları dönemlere ayrılarak verilmiştir. Bu veriler çok detaylı olmasa da fiyat değişimlerine dair bir fikir vermesi açısından faydalıdır.

Tek sayfa hâlindeki Ek 2'de (s. 173) Asr-ı Saâdet'in ölçü ve para birimlerinin günümüz ölçülerine dönüşüm bilgileri verilmiştir. Tek kaynaktan aktarılan bu bilgiler, mevcut hâliyle faydalı olsa da başka kaynaklardan istifadeyle ve ölçümlerle teyit edilerek daha da detaylandırılabilir.

Eklerin en uzununu olan Ek 3'te (ss. 175-215) isimleri alfabetik olarak sıralanan 64 adet sahabenin servetleri verilmiştir. Bu zatların mal varlıkları, çeşitli gelirleri, bıraktıkları miras, vakfettikleri ve infak ettikleri mallar ve paralar, kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla parça bilgiler hâlinde verilmiştir.

Bu ekte yer alan çarpıcı bilgilerden anlaşılan şudur ki sahabe çalışmış, kazanmış, kimisi ciddi şekilde mal-mülk edinmiş ama mallarını Allah yolunda cömertçe infak da etmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde, ticaret, fetihlerden elde edilen ganimet ve devletin verdiği atâ, câize ve iktâlar sayesinde sahabe nesli, ekonomik olarak rahat bir yaşam sürmüştür. Ebû Zer el-Gıfârî gibi en zahit sahabilerin de hayatlarını sürdürecekt kadar mal varlığına sahip oldukları ve kimseye avuç açmadıkları görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Zer'in eleştirilerinin, Müslümanların dünyevileşmesinde dair endişesinden kaynaklandığı, malın kazanılma ve kullanılma tarzıyla ilgili olduğu yoksa özel mülkiyetin kendisine karşı çıkmadığı söylenebilir (s. 192, 62, 161).

Zengin sahabiler, servetlerini, insanları sömürerek elde etmedikleri gibi bunları toplum üzerinde sulta ve baskı aracı olarak da kullanmamışlardır. İnanılmaz derecede zenginleyen bazı sahabilerin aynı zamanda insanı hayrete düşürecek yüksek

miktarlarda infaklarda buldukları, hayır-hasenat konularında cömertliklerinin zirve yaptığı burada yazan bilgilerde görülmektedir. Mal varlığının büyük kısmını bir defada Allah yolunda infak edenler, yüzlerce develik ticaret kervanının tamamını fakir ve dullar için tasadduk edenler, bir koyun sürüsünü başlarında çobanlık yapan köleyle birlikte satın alıp köleyi azat edip sürüyü de bu köleye bağışlayanlar gibi çok ilginç örneklerle rastlanmaktadır.

Ek 3'te verilen bilgiler, ayrıntılı tahlillere konu olabilecek bir veri deposu olarak araştırmacıları beklemektedir. Sahabilerin mal varlıklarının ve iktisadi faaliyetlerinin belli bir sınırlandırma ve tasnife göre daha detaylı olarak incelenmeye tabi tutulması çok faydalı olacaktır. Farklı kaynaklardan bulunacak yeni bilgilerle mevcut bilgilerin ve birbirine zıt bazı rivayetlerin daha da rafine hâle getirilerek ortaya konulması gibi çalışmalar, alanla ilgili bilgi birikimini bir adım daha ileriye götürecektir. Bu çalışma yapılırken elbette hadis ve İslam Tarihi ilimlerinin tarihî rivayetlerin sıhhatini belirlerken kullandıkları yöntemlerden de yararlanması gerekmektedir.

Ek 4'te (ss. 217-222) Hz. Ömer'in servetlerine kısmen veya tamamen el koyduğu 23 adet devlet görevlisi hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın da dikkat çektiği üzere, bu zatların yetkilerini kötüye kullanarak maddi çıkar sağladıkları hukuken ispatlanmış değildir. Muhtemelen mal varlığı ciddi şekilde artan bazı memurlar hakkında toplumda başlayan söylentiler ve fitne tehlikesi sebebiyle şaibeli servetin müsaderesi şeklinde bir tedbire müracaat edilmiştir (krş. ss. 66-67).

Sonuç olarak, Asr-ı Saadet'teki uygulama, helal yoldan temin edilen ve başta zekât olmak üzere üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirilen servetin yerilmediğini açıkça göstermektedir. Fiyatlar yükselse bile devletin sağlıklı işleyen bir piyasaya müdahaleden kaçınması gerekir. Ancak piyasanın hisbe yoluyla piyasayı denetleyip, burada tabii düzenin bozulması hâlinde buna narh gibi yollarla müdahale edebileceği görüşü kabul görmektedir. Ayrıca gayrimeşru kanallardan servet sahibi olunmasını önlemek için devletin her türlü tedbiri alması ve belli durumlarda cezalandırma yoluna gitmesi de gerekir.

Çalışmanın dil ve üslubu, başlıklarla içeriklerinin uyumu son derece başarılıdır. Yine yazım hatalarının yok denecek kadar az oluşu da okumayı kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmada kullanılan tarihî verilerin tespitinde gerçekten büyük emek harcandığı âdeta iğneyle kuyu kazıldığı görülmektedir. Ancak kitapta, konuya dair verilerin ve bilgilerin tespitinde takip edilen yöntemden bahsedilmemiş ve bu bilgilerin yoğun olarak bir arada bulunduğu kaynakların tanıtımı yapılmamıştır. Şayet yöntem ve kaynaklara dair bu bilgiler girilseydi sonraki araştırmacıların yeni verileri

arayıp bulmak için bir yol haritası hazırlamaları daha kolay olurdu. Şu anda yeni çalışmalar için bir ön hazırlık yapmak ancak kitabın zengin dipnot ve bibliyografyasını inceleme yoluyla mümkün olmaktadır.

Bu çalışmada müstakil olarak değinilebilecek bir konu da devletin maliye politikası yoluyla yani özellikle vergiler yoluyla piyasaya dolaylı müdahalesidir. Kitapta vergi ve zekât konularına zaman zaman değinilmişse de bu konu müstakil bir başlık altında ele alınabilirdi. Yine bu bağlamda Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen ridde olayları ve bunların devletin zekât toplama fonksiyonuyla ilişkisi gibi konular üzerinde de durulabilirdi.

Kanaatimizce Kallek'in bu çalışması, "günümüzde İslam iktisadı nasıl olmalıdır?" sorusuna ışık tutacak tarihî verileri barındırmaktadır. İnsanların zihnindeki birçok hatalı ön kabulü değiştirecek niteliktedir. Bu sebeple de Asr-ı Saâdet'te devlet-piyasa ilişkisinin uygulamasını tarihî vakıa ve verilerden hareketle görmek isteyen lisans üstü düzeydeki bütün öğrenci ve araştırmacılara tavsiye edilebilir.